

ESKİ TÜRKÇE VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE BELİRTME DURUMU EKİNİN İŞLEVLERİNE DAİR

A Study About Functions of the Accussatives in Old Turkish and Chagathay Turkish

Mustafa TANÇ*

Özet

Eski Türkçede **+g/+g; +I; +n** ve **+nI** biçiminde çok şekilli olan belirtme durumu ekleri, işlev ve anlam açısından da çeşitlilik göstermiştir. Bu ekler, tarihî Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde yine **+I; +n** ve **+nI** biçimindedir. Eski Türkçedeki işlevlerini aynen devam ettirmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Çağatay Türkçesi, Belirtme Durumu Eki

Abstract

Accussatives in old Turkish are **+g/+g; +I; +n** and **+nI**. They have many forms and also they have many functions and meanings. These are in the form of **+I; +n** and **+nI** in Chagatay Turkic from historical Turkish dialect. Thus, these have their functions carried on the same as in Old Turkic.

Key Words: Old Turkic, Chagatay Turkic, Accussative

Türk dilinde belirtme durumu, geçişli fiil taşıyan bir cümlede, fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durumdur. Türk dilinde belirtme durumu, ekli veya eklessiz ifade edilebilir (Korkmaz 2003: 277). Türk dilinin en eski metinlerini içeren Eski Türkçe döneminde belirtme durumu için birden fazla ek kullanılmıştır. Bunlar, özellikle Orhun Türkçesi metinlerinde yaygın olarak kullanılan ve doğrudan doğruya adlara getirilen **+g/+g; iyelik** eklerinden sonra kullanılan **+n**, teklik kişi zamirlere getirilen **+I** ve çokluk kişi zamirlere getirilen **+nI**'dir. Bu yönüyle, belirtme durumu ekleri, şekil açısından değişiklik gösterir (Gabain 1988: 64; T. Tekin 2000: 108-111; Canpolat 1992: 9-11).

Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu belirtme durumu ekleri, **+g/+g** dışında bütün tarihî Türk lehçelerinde kullanılmış olup, günümüz Türk lehçelerinin çoğunda varlığını sürdürmektedir. Bu ekler, Eski Türkçe döneminde, şekil açısından farklılıklar gösterdiği gibi anlam ve işlev açısından da farklılıklar göstermiştir. Bu farklılıklar, hem Orhun hem de Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu ekin Eski Türkçede farklı anlam ve işlevlerde kullanımına gelince; *1. yönelme durumu, 2. çıkma durumu, 3. tamlayan durumu, 4. araç durumu* biçimindedir. Bunlar içerisinde, en yaygın kullanım ise, yönelme ve çıkma durumu işlevidir:

1. Yönelme durumu işlevindeki kullanımları

Bu işlevde **+g/+g; +I** ve **+n** belirtme durumu ekleri kullanılmaktadır. Hem Orhun hem de Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar. **+I** belirtme durumu ekinin bu işlevde kullanımlarına ise, yalnızca zamirlerde rastlanır:

+g/+g ile:

Añ ilki Tadıgıñ Çoruñ boz atıg binip tegdi (MEOA: 20).

İlk önce Tadıg'ın, Çor'un boz atına binip hücum etti.

Edremlig kişilerig ayagıl (Gabain 1988: 238).

Erdemli kişilere saygı göster.

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Sansarıg ırmemek erser ... (Kaya 1994: 190).

Acılarla dolu olan bu dünyaya ulaşmamak ise ...

Yek içkekig kirtgünmez ertiler (Eraslan 1980: 60).

Şeytana ve vampire inanmaz idiler.

... ben özüm bilge Tonyukuk ötüken yiriğ konmuş tiyin ... (MEOA: 68).

... ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye ...

+I ile:

Örtde yalinta yörgeñü kolların örü kötürüp ulıy siktayı mini tapa ... (Ş. Tekin 1976: 141).

Alevler içine sarılıp, kollarını yukarı kaldırıp inleyerek ağlayarak bana doğru ...

Olar mini tapa kelip kılmış yazukların kşanti kıltılar (Ş. Tekin 1976: 144).

Bunlar, bana doğru gelip işledikleri günahlardan af dilediler.

Mini tapınıp udunup ulug edgüke tegdeçiler (Ş. Tekin 1976: 144).

Bana tapınıp büyük üstünlüğe ulaşacaklar.

+n ile:

Yerin tapa bardı (T. Tekin 2000: 152).

Ülkelerine doğru gittiler.

Alp Şalçı ak atın binip tegmiş (MEOA: 22).

Alp Şalçı beyaz atına binip hücum etmiş.

Tegin körklerin tañlap: sizler luular kanı kunçuyı mu sizler (HNO: 45).

Prens güzelliklerine hayran kalıp: sizler ejderler hanının karısı mısınız?

Utru iki yılığ kişi oğlın sokuşmuş (Ercilasun 2004: 238).

Karşıda iki çekingen insan olguna rastlamış.

2. Çıkma durumu işlevindeki kullanımları

Bu işlevde, +n ve teklik kişi zamirlere getirilen +I belirtme durumu eki kullanılmakta olup, +n belirtme durumu ekinin kullanımları daha yaygındır. +I ise, yalnızca bir örnekte karşımıza çıkar:

+I ile:

Öğüm kañım içim tiginke sever, mini aklayur erti (HNO: 36).

Annem, babam ağabeyim prensi sever, benden nefret ederdi.

+n ile:

Munda abipirayın sözlelim (Barutçu-Özönder 1998: 57).

Burada manadan söz edelim.

Okın yürekimke ursukmuş teg sıkılır men emgekin (Gabain 1988: 247).

Oku yüreğime saplamış gibi acısından eziyet çekerim.

Olar mini tapa kelip kılmış yazukların kşanti kıltılar (Ş. Tekin 1976: 144).

Bunlar, bana doğru gelip işledikleri günahlardan af dilediler.

3. Tamlayan durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde, **+I**, **+g/+g** ve iyelik eklerinden sonra gelen **+n** belirtme durumu eki kullanılmıştır. **+g/+g** ve **+n** belirtme durumunun tamlayan durumu işlevinde kullanımları Köktürk Yazıtlarına özgüdür ve yalnızca birkaç örnekte görülür. **+I** belirtme durumunun kullanımı ise, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar:

+g/+g ile:

Türük bodunıg atı küsi yok bolmazun tiyin ... (T. Tekin 2000: 108).

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye ...

+I ile:

Anı üçün inçe sakınu tegintimiz (Ş. Tekin 1976: 39).

Onun için biz aciz kullar şöyle düşündük.

Anı üçün ilig ança tutmuş erinç (T. Tekin 2000: 54).

Onun için devleti öylece ellerinde tutmuşlar hiç şüphesiz

Beş balık anı üçün ozdı (T. Tekin 2000: 54).

Beşbalık (şehri) onun için (yıkılmaktan) kurtuldu.

+n ile:

İgidmiş bilge kaganının sabın almatın ... (T. Tekin 2000: 108).

(Seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanlarının sözlerini dinlemeden ...

4. Araç durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde Uygur Türkçesi metinlerinde bir örnekte **+g/+g** belirtme durumu ekinin kullanımlarına tanık oluyoruz:

+g/+g ile:

Körklüg altı kızlarag kişilenti erti (Ş. Tekin 1976: 47).

Güzel altı kızla evlenmiş idi.

Eski Türkçede **+g/+g**, **+n**, **+I**, **+nI** biçiminde karşımıza çıkan belirtme durumu ekleri, **+g/+g** dışında tarihî Türk lehçelerine aktarılmış ve bunlar Çağatay Türkçesinde de kullanımlarını sürdürmüşlerdir. Çağatay Türkçesinde, Eski Türkçede daha ziyade çokluk kişi zamirlere gelen **+nI** genel belirtme durumu eki haline gelmiştir (Eckmann 1988: 63-64). Bu tarihî lehçede, belirtme durumu eklerinin şekil açısından olduğu gibi işlev ve anlam açısından da Eski Türkçe ile örtüştüğünü görüyoruz. Eski Türkçede, yönelme, çıkma, tamlayan ve araç durumu işlevinde kullanılan bu ekler, Çağatay Türkçesinde hem bu dört işlevi devam ettirmiş hem de bulunma durumu işlevinde kullanılmaya başlamıştır:

1. Yönelme durumu işlevindeki kullanımları

Çağatay Türkçesinde bu işlevde, **+I**, **+n** ve **+nI** belirtme durumu ekleri kullanılmış olup, **+I** belirtme durumu tıpkı Eski Türkçedeki gibi teklik kişi zamirleri üzerinde bu anlam ve işlevde kullanılmaktadır:

+I ile:

İllig altmışka yakın it anı irişip andın ayrılmas irdi (NM: 264).

Elli altmış kadar köpek ona ulaşıp, onun yanından ayrılmazlardı.

Mini urdı ve iligimdin rekveni alıp taşıladı (NM: 357).

Bana vurdu ve elimden ibriği alıp attı.

Aña didim mini bir dua kıl (NM: 84)

Ona dedim bana bir dua et.

+n ile:

Ve Ebû Sa'id-i Harraz'ın kördüm ki anıñ üçün avuçın kakadur irdi (NM: 138).

Ve Ebû Sa'id-i Harraz'ı gördüm ki bu yüzden avcuna vuruyordu

Yaş oğlanlar ve su'al ehli muhtacları ileyin tüşüp ve kiniçe yügürüp nime tilerler irdi (NM: 338).

Genç oğlanlar ve soru sormak isteyenler, önüne gelip ve ardı sıra koşup bir şeyler isterlerdi.

+nI ile:

'Alî-i Şirazî her kün anıñ dersini kulak tutsun (NM: 312).

Alî-i Şirazî her gün onun dersine kulak versin.

Şeyh ol cema'atın ziyafet kıldı (NM: 426).

Şeyh o topluluğa ziyafet verdi.

...dağı Ebu Ca'ferga ayttı kim kil bu atın min ! (NM: 104).

... ve Ebu Cafer'e söyledi ki gel bu ata bin !

Min dağı aların irişe barur irdim (NM: 226).

Ben de onlara yetişmek için gidiyordum.

2. Çıkma durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede yaygın olarak bu işlevde, +n belirtme durumu eki kullanılırken, Çağatay Türkçesinde, +n ve +nI belirtme durumu ekleri kullanılmıştır:

+n ile:

Ebu Bekr-i Varrakın şagirdi aña utru kilip rikâbın öpti (NM: 87).

Ebu Bekr-i Varrak'ın öğrencisi ona doğru gelip boynundan öptü.

Ebu Süleyman-i Nilî Kırafığa kıldı ve anıñ mañlayın öpti (NM: 144).

Ebu Süleyman-i Nilî, Kırafî'ye geldi ve onun alından öptü.

+nI ile:

Ol vakt şeyh Abdullahın zaman pâdşâhı çerig teklifi kıldı (NM: 289).

O sırada Şeyh Abdullah'tan devrin padişahı asker istedi.

Maña merhaba didi ve başımın öpti (NM: 366).

Bana merhaba dedi ve başımdan öptü.

3. Tamlayan durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde +I, +g/+g ve iyelik eklerinden sonra gelen +n belirtme durumu eki kullanılırken, Çağatay Türkçesinde +nI belirtme durumu eki bu işlevi sürdürmüştür:

+nI ile:

Ol tarihte ol digenlerni barçasın aña kıldılar (NM: 94).

O tarihte onun dediklerinin tamamını ona yaptılar.

Bir kırgavulnı iskenesi (Eckmann 1988: 57)

Bir sülünün butu

Yıglamakıñnı sebebi (Eckmann 1988: 57).

(Senin) ağlamanın sebebi

4. Araç durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede, +g/+g belirtme durumu eki bu işlevde kullanılırken, Çağatay Türkçesinde +nI belirtme durumu yaygın olarak bu işlevi sürdürmüştür; bir örnekte ise, teklik kişi zamirlere gelen +I, bu anlam ve işlevde kullanılmıştır. Ekin bu anlam ve işlevi, Çağatay Türkçesinde oldukça işlektir:

+nI ile:

Didi kim nefsnı meşgul kılatur-min (NM: 170).

Dedi ki nefisle meşgul oluyorum.

Ol kabûl kılıp alarnı nikâh kıldı (NM: 154).

O kabul edip onlarla nikâh kıydı.

Şeyh Said didi ki her kişi bizni koparsa, biz anı ortalı (NM: 372).

Şeyh Said dedi ki her kim bizimle ayağa kalkarsa, biz onunla oturalım.

5. Bulunma durumu işlevinde kullanımları

Yaptığımız taramalarda, Eski Türkçede örneğine rastlamadığımız bu işlev, oldukça canlıdır. Bu işlevde, +n ve +nI belirtme durumu ekleri kullanılmıştır:

+n ile:

Anıñ tarîfin kalem tili ‘âcizdür (NM: 356).

Onun tarifinde kalem dili acizdir.

+nI ile:

Ve bir pare kak iti bar irdi, kazanga saldı ve tuz salıp kazannı kaydattı (NM: 150).

Ve bir parça kuru eti vardı, kazana koydu ve tuz atıp kazanda kaydattı.

Ve Mekke ‘azîmeti kıldı, tevekkül kademi bile ol yolnı bardı (NM: 403).

Ve Mekke’ye doğru yöneldi, tevekkül adımlarıyla o yolda yürüdü.

Sonuç

Belirtme durumu, Türk dilinde, Eski Türkçe döneminden başlayarak, canlı bir biçimde kullanılmıştır. Bu ekler, bu dönemde şekil açısından çeşitlilik gösterdiği gibi işlev ve anlam açısından da çeşitlilik göstermiştir. Bu işlevler, *yönelme*, *çıkma*, *tamlayan* ve *araç durumu*dur. Belirtme durumu ekleri, +g/+g dışında, tarihî Türk lehçelerine de geçmiş; bu lehçelerden Çağatay Türkçesinde Eski Türkçedeki işlevlerini aynen sürdürmüştür. Ayrıca bu tarihî lehçede, Eski Türkçede rastlamadığımız bulunma durumu işlevinde kullanılmaya da başlamıştır. Bu yönüyle, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi büyük benzerlikler göstermektedir.

Kısaltmalar

- 📖 HNO. Orkun, H. Namık (1940), Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası, İstanbul: Alaeddin Kırıl Basımevi
📖 MEOA. Ergin, Muharrem (2004), Orhun Abideleri, 32. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yay.

- 📖 NM. Eraslan, Kemal (1996), *Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yay.

Kaynaklar

- 📖 Barutçu-Özönder, F. Sema (1998), *Üç İtigsizler –Giriş-Metin-İndeks XXX Levha-*, Ankara: TDK yay.
- 📖 Canpolat, Mustafa (1992), “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt X, S. 1, Ankara: ss. 9-11
- 📖 Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- 📖 Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Füller*, İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- 📖 Eraslan, Kemal (1996), *Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Ercilasun, A. Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- 📖 Ergin, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi-* 15. Baskı-, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- 📖 Ergin, Muharrem (2004), *Orhun Abideleri*, 32. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- 📖 Gabain, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- 📖 Karahan, Leyla (1996), “Yükleme (accusative) ve İlgi Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dil Kurumu*, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-*, ss.605-611, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Orkun, H. Namık (1940), *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası*, İstanbul: Alaeddin Kural Basımevi
- 📖 Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II.- Maytrisimit, Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram-*, Erzurum: Atatürk Ü. Yay.
- 📖 Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE. Yay.
- 📖 Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara : Sanat Kitapevi.